

6

चरित्रनियोजनम्

टिप्पणी

प्रिय शिक्षार्थीन, पूर्वपाठे वयं कथावस्तुः विषयं ज्ञातवन्तः। नाटके नायिका-नायिका-आदि-पात्राणां सम्यक् योजना, सम्यक् प्रयोगः च नाटकं आकर्षकं करोति। नाटकस्य मुख्यपात्राणां अवधारणा, नायकनायिकायोः भेदाः, अन्यपात्राणां विषये विस्तरेण ज्ञातुं च महत्त्वपूर्णम् अस्ति। अंतः अस्मिन् पाठे वयं नाटके चरित्रनियोजनस्य विषये विस्तरेण ज्ञास्यामः।

शिक्षणपरिणामाः

एतत् पाठम् अधीत्य भवन्तः -

- नाटके चरित्रनियोजनस्य अवधारणां जानन्ति;
- नाटके नायकस्य नायिकायाः च भेदं अवगच्छन्तु।
- नाटके अन्येषां सहायकपात्राणां विषये ज्ञातव्यम्।

6.1 चरित्रनियोजनस्य अवधारणा

पात्राणां विषये योजनां कुर्वन् नाटककारस्य अनेकानि वस्तूनि मनसि स्थापयितव्यानि भवन्ति। सः स्वकल्पनाद्वारा वास्तविकचरित्रविकासाय ठोसमूलं प्रदाति। पात्राणां विश्वासयोग्यं चरित्रं भवितुमर्हति, यत् पात्रस्य वर्धमानेन विकसितं भवति।

नाटककारः कल्पनाद्वारा काल्पनिकपात्राय तादृशं रूपं ददाति यत् प्रेक्षकाः तत् काल्पनिकं पात्रं वास्तविकं मन्यन्ते, तथा सह सम्बद्धाः भूत्वा रसस्य आनन्दं प्राप्तुं समर्थाः भवन्ति।

नाट्यांगा

टिप्पणी

कथायाः पात्राणि वास्तविकपरिस्थितौ गच्छन्ति इति कारणतः पात्रस्य विकासः वास्तविकपात्रात् बहु भिन्नः नास्ति। एवं प्रकारेण नाटके काल्पनिककथा अपि प्रेक्षकाणां कृते वास्तविकं इव भासितुं आरभते। अतः चरित्रनियोजनस्य चरित्रविकासस्य च समये अस्माभिः तेभ्यः वास्तविकजीवनस्य समानगहनतायाः, सूक्ष्मतायाः च काल्पनिकरूपं दातव्यम् इति महत्त्वपूर्णम्। एवं प्रकारेण वयं वक्तुं शक्नुमः यत् चरित्रविकासः वास्तविकमानवसदृशगहनतायाः जटिलतायाश्च काल्पनिकपात्राणां निर्माणस्य प्रक्रिया अस्ति इति।

पात्रनिर्माणे चरित्रस्य बाह्यव्यञ्जना तस्य पात्रस्य आन्तरिकजीवनात् अवश्यमेव प्रवहति। पात्रस्य स्वस्मृतयः, विश्वासाः, पूर्वाग्रहाः, वाक्प्रकाराः, वेषः, रीतिः च (संकेतः, मुखस्य भावः इत्यादयः) इत्यादयः कर्माणि अपि तद्रूपेण अभिनयं कुर्वन् अभिनेत्रेण अनुभवितव्यानि चित्रितव्यानि च। पात्रस्य निर्माणकाले विशेषसावधानी भवितुमर्हति यत् प्रस्तुते पात्रस्य चित्रणं कर्तुं नटः कियत् समर्थः भविष्यति। संक्षेपेण एतादृशं पात्रं निर्मातव्यं यत् प्रेक्षकान् आकर्षयितुं शक्नोति, नाटकस्य प्रदर्शने प्रेक्षकाणां मनसि रुचिं जनयितुं शक्नोति, तेषां मनसि आनन्दं जनयितुं शक्नोति।

6.2 नायकः - प्रकारा गुणा च

नायकशब्दः शनिश् इति मूलतः निष्पन्नः, यस्य अर्थः शय वहनम् करोतिश् इति। सः नाटकीयकथां तस्य समापनपर्यन्तं नयति, अतः सः शनायकःश् अथवा शनेताश् इति उच्यते। नेता इति रूपकस्य द्वितीयं भेदकम्। अत्र 'नेता' इति पदेन न केवलं नायकः अपि तु नायकः, नायिका, विटः, चेटः, चेट्टी इत्यादयः सर्वे पात्राः अपि अन्तर्भवन्ति। एवं प्रकारेण रूपके शनेताश् इति पदेन सामान्यतः नायकसदृशाः सर्वे पात्राः समाविष्टाः सन्ति इत्यादि।

6.2.1 नायकस्य प्रकाराः

1. मानवस्वभावस्य आधारेण चत्वारि प्रकाराः नायकाः वर्णिताः सन्ति- ललितः, शान्तः, उदात्तः, उद्धतः च। सर्वेषां नायकानां धैर्यं भवति (धीरा)। अत एव धीरशब्दस्य नायकस्य सर्वभेदैः सह सम्बद्धः। मानवस्वभावस्य आधारेण चत्वारि प्रकाराः नायकाः वर्णिताः सन्ति- धीरललितः, धीरप्रशांतः, धीरोदात्तः, धीरोद्धत च।

धीरललितः- एषः प्रकारः नायकः निश्चिन्तः, कलात्मकः, प्रसन्नः, मृदुः च भवति। संस्कृतनाट्येषु मुख्यतया राजा एव। राज्ञ्याः स्वाभाविके ईर्ष्यासृष्टानि विघ्नानि दूरीकृत्य प्रियस्य सुखं कः प्राप्तुम् इच्छति। नाटकस्य नायकः धीरललितः अस्ति। रत्नावलीनाट्यस्य नायकः उदयनः अस्मिन् वर्गे पतति।

धीरप्रशांतः- धीरललितः नायकस्य गुणैः सह धीरप्रशांतनायकः निःस्वार्थः, दयालुः, शिष्टः, न्यायपूर्णः च अस्ति। प्रकरणस्य नायकः सामान्यतया अस्मिन् वर्गे पतति। मृच्छकटिकस्य नायकः चारुदत्तः मालतीमाधवस्य नायकः माधवः धीरप्रशांतः नायकः।

टिप्पणी

धीरोदात्तः- धीरोदात्तः नायकः महासत्त्वः, अतिगम्भीरः, अविक्त्थनः, क्षमाशीलः, स्थिरः, अहङ्कारहीनः, स्थिरः च भवति। नाटकस्य नायकाः प्रायः धीरोदात्ताः भवन्ति। नागानन्दनाट्यस्य नायकः जीमूतवाहनः अस्मिन् वर्गे पतति।

धीरोद्धतः- अयं प्रकारः वीरः लोभ-ईर्ष्यापूर्णः, मायावी, छद्मपारायणः, अभिमानी, चपलः, उग्रः, लोभी च भवति। परशुरामः महावीरचरितेद्य

2. **शृंगारस्य दृष्ट्या नायकस्य प्रकाराः-** कामवृत्ति-आधारेण शृङ्गार-नायकाः चत्वारः प्रकाराः सन्ति- दक्षिणः, शठः, धृष्टः, अनुकूलः च।

दक्षिणः- अनेकनायिकाभिः सह समानः प्रेमप्रसंगः यस्य नायकः सः शदक्षिणःश नायकः इति उच्यते। द्वितीयनायिकायाः प्रेम्णि पतित्वा अपि प्रथमनायिकायाः प्रति उदासीनः न भवति। यथा- वत्सराजः उदयनः। धनञ्जयस्य मते मुख्यनायिकायाः सह यस्य हृदयस्पर्शा प्रेम्णः भवति सः शदक्षिणःश नायकः इति कथ्यते।

शठः- ज्येष्ठनायिकां वञ्चयन् कनिष्ठनायिकायाः गुप्तरूपेण मोहितः नायकः शशठःश इति उच्यते। यथा- पुरुरवः।

धृष्टः- ज्येष्ठनायिकायाः अन्यया नायिकायाः सह संभोगस्य लक्षणं दर्शयित्वा अपि साहसेन ज्येष्ठनायिकायाः पुरतः गन्तुं लज्जा न भवति, सः 'धृष्टः' नायकः इति उच्यते।

अनुकूलः- नायिकां प्रति आकृष्टः नायकः 'अनुकूलः' नायकः इति उच्यते। यथा- रामः, नलः। एवं प्रकारेण पूर्वोक्तेषु धीरोदात्तादिचतुर्विधेषु नायकेषु तेषां प्रत्येकस्य दक्षिणादीनि चतुःप्रकाराः भवितुमर्हन्ति। एते षोडशप्रकाराः नायकाः कुलम् अष्टचत्वारिंशत् (१६×३=४८) प्रकाराः सन्ति। मानवस्वभावस्य आधारेण प्रत्येकं त्रयः प्रकाराः सन्ति, ये दिव्यः, अदिव्यः, दिव्यादिव्य च इति विभक्ताः सन्ति। पुनः एतेषां त्रयः प्रकाराः- दिव्यः, आदित्यः, दिव्यादिव्यः च । एवं कुलशतचत्वारिंशत् (४८×३=१४४) प्रकाराः सन्ति।

6.2.2 नायकस्य अन्यप्रकाराः

रूपगोस्वामी, शिङ्गभूपालः च वस्तुनिष्ठदृष्ट्या अन्ये त्रयः प्रकाराः वीरस्य उल्लेखं कृतवन्तौ- पतिः, उपपतिः, वैशिकः च। सामाजिकाचारानुसारं नायिकायाः औपचारिकरूपेण विवाहः यस्य सः शपतिःश इति उच्यते। कामप्रेरितः भार्याव्यतिरिक्तया स्त्रिया सह वैवाहिकसम्बन्धं स्थापयित्वा निर्दिष्टे स्थाने मिलति सः शउपपतिःश इति उच्यते। वैशिकनायकः सुन्दरः प्रियदर्शनः, विद्वान्, कुलीनः, बुद्धिमानः, सुभाषितः, शुभः, वेशभूषादक्षः, कलाप्रियः, कामोपचारकुशलः, रोचकः च अस्ति। कलापरिज्ञः गणिककोपचारकुशलः इति कारणतः सः शवैशिकःश इति उच्यते। एतेषां अतिरिक्तं चत्वारः अपि प्रकाराः नायकाः वर्णिताः सन्ति- धर्मवीरः, युद्धवीरः, दयावीरः, दानवीरः च।

नाट्यांगा

टिप्पणी

नायकस्य गुणाः- आचार्य धनंजयस्य मते नायकः विनयशीलः, मधुरः, यज्ञः, चतुरः, सुभाषितः, जनप्रियः, शुद्धहृदयः, वाक्पटुः, उदात्तः, स्थिरः, युवा, बुद्धिः, उत्साहः, स्मृतिः, आदरः च पूर्णः भवेत्। कुशलसमन्वयः दृढनिश्चयः तेजस्वी वीरः विद्वान् धार्मिकः (दशरूपकम्) भवेत्।

6.2.3 नायकस्य सात्विकगुणाः

नायकस्य अष्टविशिष्टाः सात्विकगुणाः उक्ताः - सौन्दर्यं, विलासः, माधुर्यं, स्थिरता, गम्भीरता, तीक्ष्णता, सूक्ष्मता, उदारता च।

शोभा विलासो मधुर्यं स्थेयं गम्भीरमेव च,
ललितौदार्यतेजंसि सत्वभेदस्तु पौरुषः।

- (1) **सौन्दर्यम्-** शौर्यं, कार्यक्षमता, निम्नानां प्रति द्वेषः, उच्चैः (उत्तमानां) प्रति स्पर्धा च शसौन्दर्यम् अस्ति।
- (2) **विलासः-** 'विलासः' इति धैर्यदृष्टिः, धैर्यगतिः, स्मितशब्दाः च।
- (3) **माधुर्यम्-** क्रोधकारणानां उत्पत्तौ अपि न व्यथितत्वं शमाधुर्यम् इति कथ्यते।
- (4) **गाम्भीर्यम्-** यदि हर्षशोकभयादिभावानां कारणेन कस्यचित् आकृतौ प्रतिबिम्बिता दृश्यमानविकृतिः न भवति तर्हि तत् 'गाम्भीर्यम्' इति गण्यते स्म।
- (5) **स्थैर्यम्-** अनेकविघ्नानाम् अभावेऽपि विचलितः न भवितुं 'स्थिरता' इति कथ्यते।
- (6) **तेजः-** प्राणसंकटेऽपि अपमानं, ताडनादिकं न सहनं 'तेजः' इति कथ्यते।
- (7) **ललितः-** वाक्, वेषः, मधुरभूषणस्य प्रयासः च 'ललित' इति कथ्यते।
- (8) **औदार्यम्-** दानार्थं, स्वस्य प्रियवचनार्थं च प्राणान् त्यागयितुं सज्जः भवितुं 'औदार्यम्' एव।

6.2.4 नायकस्य सहायकः अन्यप्रकाराः

उपनायकः- उपनायकः नायकवत् पूज्यः, नायकस्य अपेक्षया अल्पाः गुणाः च सन्ति। पताका-प्रकरी-नायकः, अतः सः 'पताका नायकः' इति अपि उच्यते। पताकानायकः 'पिठमर्द' इत्यपि कथ्यते, यतः सः नायकस्य पृष्ठं थपथपाति। नायकस्य सेवायाः साहाय्यस्य च माध्यमेन तस्य लक्ष्यस्य प्राप्तौ साहाय्यं करोति। चतुरः बुद्धिमान् च नायकभक्तः च विश्वनाथस्य मते सः नायकापेक्षया किञ्चित् न्यूनः अस्ति। रामकथा इव सुग्रीवः स्वभावयुक्तः किन्तु गुणाश्रितेषु नाटकेषु उपनायकः।

अनुनायकः- अनुनायकः नायकस्य कनिष्ठः भवति तथा च नायकस्य कार्ये व्यापारे च योगदानं ददाति तथा च नायकस्य समानाः केचन गुणाः सन्ति। तस्य स्वकीयं प्रयोजनं नास्ति, नायकस्य लक्ष्यसाधने साहाय्यं करोति।

प्रतिनायकः- यः नायकस्य लक्ष्यसिद्धौ प्रतिरोधं प्रदाति, सः नायकस्य प्रतिद्वन्द्वी प्रतोनायकः भवति। हठो दर्पलोलुब्धो हठी पापव्यसनिनः। यथा रामकथाधारितनाटकेषु रावणः प्रतिनायकः इति उच्यते। प्रतिनायकः नायकस्य शत्रुः। सः नायकस्य प्रतिकूलं प्रतिद्वन्द्वी च अस्ति।

विदूषकः- विदूषकः राज्ञः सहचरः मित्रं च अस्ति। सः वेषभूषे व्यवहारे च हास्यप्रधानः अस्ति। विकृताकारः वामनः दन्तुरः कुब्जः खलवतः पिंगलाक्षः।

वामनो दंतुरः कुब्जो द्विजन्मना विकृतानः,
खलिता पिंगलक्षश्च स विज्ञेयो विदूषकः। (नाट्यशास्त्र)

लोभी अन्नप्रेमी मोदकप्रियः च। तस्य आत्मीयसहचरस्य सदा सह स्थितस्य विश्वनाथस्य मते विदूषकः श्रंगारकलायां निपुणः, मानिनीनायिकानां मानभञ्जकः च अस्ति। सः कस्यचित् पुष्पस्य वा वसन्तस्य वा इत्यादिना नामकृतः अस्ति सः स्वस्य विकृतशरीरङ्गैः, वेषेण, वाक्भिः च जनान् हसयति, कलहप्रवणः च भवति। भरतः, शारदातनय इत्यादयः आचार्यैः विदूषकान् चतुर्धा विभक्ताः सन्तिख लिङ्गी, द्विजः, राजजीवी, शिष्यः।

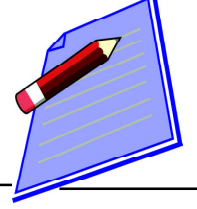
विट्- विट् नायकस्य सेवकः स्वामिभक्तः च। सः नृत्यगायनादिकलासु एकस्मिन् निपुणः अस्ति। शारदातनयस्य मते बुद्धिः एकस्मिन् ज्ञाने प्रवीणः, कामतन्त्रे च प्रवीणः भवेत्। नाट्यशास्त्रस्य मते बुद्धिमान्, गणिकोपचारे निपुणः, मधुरभाषी, कविः, चतुरः च व्यक्तिः भवति। विश्वनाथस्य मते यः मनुष्यः भौतिकभोगेषु स्वधनस्य अपव्यययति सः धूर्तः कलाकुशलः च भवति। भाणायां विट् अत्यावश्यकः तत्त्वः इति मन्यते।

वेश्योपचारकुशलः मधुरो दक्षिणः कविः,
उहपोहक्षमो वाग्मि चतुरश्चा वितो भवेत् (नाट्यशास्त्र)

चेटः- भरतस्य मतेन चेटः कलहशीलः, बहुभाषी, विकृतः, दुर्गन्धितः, वैधः, असिद्धः च निपुणः अस्ति। सः नायकस्य सहायकः अस्ति।

कलाहप्रियो बहुकथो विरुपो गन्धसेवकः,
मन्यामन्यविशेषज्ञश्चेतो ह्येवमविधः स्मृतः। (साहित्यदर्पणम्)

शकारः- शकारः राज्ञः आवुत्तः आसीत्, यः राष्ट्रियः (राजश्यालस्तु राष्ट्रीयः) इति उच्यते। भरतस्य मते उज्वलवस्त्रं धारयति, अकारणं क्रुद्धं भवति, शीघ्रं सुखी भवति, मगधभाषां वदति, अनेकाः दुष्टाः सन्ति, नीचस्वभावः च भवति।

टिप्पणी

नाट्यांगा

टिप्पणी

उज्वल्वस्त्रभारणः क्रुद्धत्यनिमित्तः प्रसीदति च,
अधमो मगधिभाषि भवती शकरो बहुविकारः।

विश्वनाथस्य मते सः निम्नकुले जातः, अन्धः, अभिमानी, मूर्खः, अशिष्टः, बहुदोषयुक्तः, भ्रष्टराजस्य अविवाहितायाः भार्यायाः भ्राता च इति कथ्यते स्म।

मदमूर्खताभिमणि दुष्कृतेश्वर्यसंयुक्थ,
सोयामनुधा भृता राजनः श्यालः शकार इतुक्तः। (साहित्यदर्पणम्)

सः शकरीभाषां वदति स्म, अत एव सः शकारः इति उच्यते स्म। शकारभाषाप्रायत्वात् शकारो राष्ट्रियः स्मृतः। मृच्छकटिकायां शकारस्य सम्पूर्णविकासः दृश्यते। अभिज्ञानशाकुन्तले अपि शकारस्य उल्लेखः प्राप्यते, परन्तु तदनन्तरं संस्कृतनाट्येषु शकारस्य अभावः दृश्यते।

कञ्चुकी- यः राज्ञः अन्तः कक्षं प्रविशति स्म, सर्वकार्यकुशलः, अनेकगुणैः समन्वयितः, एकः वृद्धः ब्राह्मणः शकञ्चुकी इति उच्यते स्म। दीर्घं कुर्तुं धारयन् वेतां हस्ते धारयति स्म। दीर्घकर्ता (कञ्चुकः) धारणात् सः 'कञ्चुकी' इति उच्यते स्म।

अन्तहपुराचारो वृद्धो विप्रो गुणाननवितः,
सर्वकार्यार्थकुशालाः कञ्चुकित्यभिधियते। (साहित्यदर्पणम्)

मातृगुप्ताचार्यस्य मते कञ्चुकी वृद्धः सेवकः आसीत् यः राज्ञः राज्ञीप्रासादं विना बाधां प्रविशति स्म। ज्ञानविज्ञानकुशलः सत्यवादी विवेकी च कामदोषरहितः। कञ्चुकिः शुभकामनी राज्ञः सेवकः भक्तः आसीत्।

ये नित्यं सत्वसम्पन्नः कामदोषविवर्जितः,
जननविजननकुशालाः कञ्चुकियास्तु ते स्मृतः। (मातृगुप्ता)

प्रतिहारी- प्रतिहारी राज्ञः समीपे निवसति, सन्धीविग्रहादिषु राजसम्बद्धेषु कार्येषु सूचनां ददाति, सा श्प्रतिहारी इति कथ्यते।

दूतः- राज्ञः सहायकानां मध्ये दूतस्य अपि महत्त्वपूर्णं स्थानम् अस्ति। दूतः बहुगुणैः सम्पन्नः भवेत्। विश्वनाथेन त्रिविधदूतानां वर्णनं कृतम् अस्ति- निश्रिष्टार्थः, मितार्थः, सन्देशहारकः च। यस्य विशेषे अवसरे कार्यं कर्तुं पूर्णाधिकारः भवति, यः उभयोः भावनां ज्ञात्वा सर्वान् प्रश्नान् स्वयमेव समाधायति, सः 'निश्रिष्टार्थ' दूतः इति उच्यते। यस्य सीमितकार्यं कर्तुं अधिकारः भवति सः शमितार्थ दूतः इति कथ्यते, यः केवलं सन्देशं प्रदाति सः 'सन्देशहारकः' दूतः इति उच्यते।

एतदतिरिक्तं वामनः, षण्डः, किरातः, म्लेच्छः, आभिरः अपि सहायकाः सन्ति। नायकस्य सहायकान् विहाय आर्थिकसहायकाः, दण्डसहायकाः, मृदुसहायकाः, धार्मिकसहायकाः च सन्ति।

नायकस्य वित्तसहायकाः मन्त्रिणः भवन्ति। दण्डशय्यकेषु अमात्यः, प्राद्विवक, मित्रः, कुमारः, आत्विकः, सामन्तः इत्यादयः सन्ति। ऋत्विक्, पुरोहितः, तपस्वी इत्यादयः धर्मसहायकेषु गण्यन्ते।

6.3 नायिका-सामान्यगुणाः कामवस्थाधारित भिन्नप्रकारा च

नायिका नाटकस्य प्राणः, यस्मिन् जीवनस्य स्पर्शप्रदाः मधुराः च रसाः प्रवहन्ति एव। नायिकायाः नायकस्य पूर्वोक्ताः सामान्यगुणाः सन्ति।

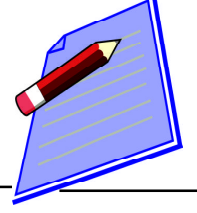
6.3.1 सामान्यगुणाधारितनायिकायाः प्रकाराः

सामान्यगुणानाम् आधारेण नायिकाः त्रिविधाः भवन्ति- स्वाकिया, परकीया, सामान्या च।

स्वाकिया- स्वाकिया नायिका विनयम्, आर्जवं इत्यादि गुणैः पूर्णा, पतिं प्रति प्रेम्णा, व्यवहारे निपुणः, गृहकार्यदक्षः, विवाहिता या भर्तुः प्रति निष्ठावान् भवति। स्वाकिया नायिकाः अपि त्रिविधाः सन्ति- मुग्धा, मध्या, प्रगल्भा च। एतेषु मुग्धा नायिका अंकुरितयौवना, कामे तरुणी, लज्जाशीलः, सुरतक्रीडाया लज्जावति, प्रेमक्रोधेऽपि मृदुः। मध्यानायिका यौवनकामपूर्णा, संभोगे निपुणा, अन्त्यपर्यन्तं संभोगं सहते। व्यभिचारिणी नायिका यौवनस्य आरम्भात् यौन-उत्कृष्टा, सौन्दर्य-कौशल-सम्पूर्णतया परिचिता, संभोगे निर्लज्जा, भर्त्रा सह संभोगे प्रायः अचेतन-प्रायेण व्यञ्जना-विकसिता च भवति स्वाकीयः 'मुग्धाः प्रागल्भः' इति द्विविधः। नायिकायाः व्यक्तित्वाधारितं प्रत्येकं त्रयः प्रकाराः सन्ति- धीरा, अधीरा, धीराधीरा च। एतेषु व्यङ्ग्यवाक्यैः क्रोधं व्यञ्जयति सा 'धीरा' इति, कटुवाक्यैः प्रियां पीडयति सा 'अधीरा' इति, रोदनद्वारा क्रोधं प्रकटयन्त्याः नायिका 'धीराधीरा' इति उच्यते। एतेषां षट्प्रकाराणां मध्यप्रगल्भनायिकायोः अपि 'ज्येष्ठः' 'कनिष्ठः' इति द्वौ प्रकारौ स्तः। एवं 'मुग्धा' तथा 'प्रगल्भा' नायिका द्वादशप्रकारा 'मुग्धा' नायिका एकप्रकारा भवन्ति। एवं प्रकारेण नायिकायाः कुलम् त्रयोदशप्रकाराः सन्ति।

परकिया- परकिया नायिका नायकस्य स्वकीया विवाहिता पत्नी न भवति। सा विवाहिता वा अविवाहिता वा भवितुम् अर्हति। एवं प्रकारेण परकिया नायिका द्विविधाश्च परोद्धा, अनुद्धा च। परोद्धा नायिका अन्यस्य विवाहिता पत्नी। विवाहितोऽपि सा अन्येन पुरुषेण सह रतिं कर्तुम् इच्छति, निर्लज्जा च। अनुद्धा नायिका अविवाहिता बालिका युवा लज्जालुः च अस्ति। मातापितृश्रयत्वात् परकिया इति उच्यते। कौशलं, संगीतम् इत्यादिषु कलासु धनिकेभ्यः प्रेम्णः प्रदर्शनं कृतवती।

सामान्या- सामान्यनायिकाः रतिषु निपुणाः, बुद्धिमन्तः धूर्ताः गणिका च भवन्ति। सा च यावत् तस्याः धनं न समाप्तं भवति तावत् एव प्रेम करोति। यदा धनं समाप्तं भवति तदा सा भृत्यैः मातुः वा बहिः क्षिप्ता भवति। सामान्यनायिकाः द्वौ प्रकारौ स्तः- रक्ता विरक्ता च। परन्तु रुद्राटः अनुरक्तस्य (गणिकस्य) स्थानस्य वर्णनं विरक्तनायिकायाः अपेक्षया शृंगाररसस्य दृष्ट्या कुलाङ्गना-पराकियाभ्यां श्रेष्ठम् इति कृतम् अस्ति। अत एव अनुरक्ता नाटकेषु नायिकारूपेण

टिप्पणी

नाट्यांगा

टिप्पणी

चित्रिता अस्ति। भावहीननिर्लिप्तत्वात् विरक्ता नाटकादिषु नायिका न भवितुमर्हति एवं सामान्यनायिका केवलमेकप्रकारा। एवं सामान्यगुणाधारेण नायिका (स्वीया) १३ प्रकारा, परकिया द्विविधा, सामान्यस्य एकः प्रकारः, कुलम् षोडश प्रकाराः (१३+२+१=१६) सन्ति।

6.3.2 कामवस्थाधारितनायिकाप्रकाराः

एताः सर्वाः नायिकाः रतिपदार्थानुसारम् अष्टविधाः सन्ति- स्वाधिनपतिका, वासकसज्जिका, विरहोत्कण्ठिता, खण्डिता, कलहान्तरिता, विप्रलब्धा, प्रोषितप्रिया, अभिसारिका च।

- (१) **स्वाधिनपतिका**- यस्याः पतिः तस्याः प्रेम्णा आकृष्टः सदा तया सह तिष्ठति, तस्याः वशं च तिष्ठति, सा 'स्वाधिनपतिका' नायिका इति उच्यते।
- (२) **वासकसज्जिका**- यया नायिका स्वसुसज्जितभवने प्रियायाः समागमं प्रतीक्षते, सा वेषभूषिता 'वासकसज्जिका' इति उच्यते।
- (३) **विरहोत्कण्ठिता**- प्रियं मिलितुं उत्सुकता अपि ईश्वरस्य शापस्य कारणात् पतिं मिलितुं न शक्तवती, सा उत्सुकतापूर्वकं तस्य प्रतीक्षां कृतवती, सा 'विरहोत्कण्ठिता' नायिका इति उच्यते।
- (४) **खण्डिता**- यस्याः प्रेमिका अन्यस्य स्त्रियाः प्रेमप्रसङ्गे निमग्नत्वात् नियतसमये तस्याः समीपं गन्तुं न शक्नोति इति कारणेन विरहदुःखेन पीडिता अस्ति, सा 'खण्डिता' नायिका इति उच्यते। धनञ्जय-विश्वनाथस्य मतेन नायकस्य शरीरे अन्यस्य प्रेमिकायाः नख-दन्त-आदि-चिह्नानि दृष्ट्वा या नायिका ईर्ष्यायाः कलङ्किता भवति, सा 'खण्डिता' नायिका इति कथ्यते।
- (५) **कलहान्तरिता**- या नायिका प्रेम्णः याचना सति क्रुद्धतया तिरस्कृत्य ततः स्वयं पश्चात्तापं करोति, सा नायिका 'कलहान्तरिता' इति उच्यते। भरतस्य मते या नायिका ईर्ष्यायाः विवादस्य वा कारणात् प्रियायाः विदेशगमने पतिः न प्रत्यागच्छति सा नायिका 'कलहान्तरिता' इति कथ्यते।
- (६) **विप्रलब्धा**- यस्याः कान्ता साक्षात् तया सह मिलनसमयं दत्त्वा अपि सूचितस्थाने मिलितुं न आगच्छति, सा 'विप्रलब्धा' नायिका इति उच्यते।
- (७) **प्रोषितप्रिया अथवा प्रोषितभर्तृका**- यस्याः नायिका पतिः कस्मिंश्चित् कार्ये विदेशं गतः, सा नायिका 'प्रोषितप्रिया' इति कथ्यते।
- (८) **अभिसारिका**- या नायिका कामना पीडिता स्वयं कान्तनायकं समीपमागत्य आत्मनः समीपं आह्वयति वा सा नायिका 'अभिसारिका' इति उच्यते ।

एवं प्रकारेण उपर्युक्ताः षोडश नायिकाः अष्टसु चरणेषु विभक्ताः सन्ति, कुलम् १२८ (१६×८=१२८) शतं अष्टाविंशतिप्रकाराः सन्ति। पुनः एतेषां अपि त्रयः प्रकाराः सन्ति- उत्तमः, मध्यमः, अधमः च। एवं कुलेन ३८४ (१२८ ×३=३८४) प्रकाराः नायिकाः आसन्। धनञ्जयः, शारदा-विश्वनाथः, रुद्रटः इत्यादयः आचार्यैः अपि ३८४ नायिकाः विचारिताः सन्ति।

नायिकासहायकाः- केचन सहायकाः सन्ति ये नायिकाभिः सह नायकेन सह सम्मिलिताः भवन्ति। दूती, दासी, सखी, पड़ोसिनः, शिल्पिनी, सन्यासिनी, चेट्टी, दाई, कथिनी, कारु, विप्रश्निका इत्यादयः नायिकायाः सहायकाः सन्ति, ये नायिकायाः सहायिकाः सन्ति।

टिप्पणी

पाठगतप्रश्नाः 6.1

- मानवस्वभावाधारितनाटके नायिकाः कति प्रकाराः सन्ति?
 - क) 2
 - ख) 5
 - ग) 3
 - घ) 4
- कः नायकप्रकारः?
 - क) धीरललितः
 - ख) धीरोदात्त
 - ग) स्वीया
 - घ) धीरप्रशान्तः
- मृच्छकटिकाकस्य नायकः कस्य प्रकारस्य?
 - क) धीरललितः
 - ख) धिरोदात्तः
 - ग) धीरोद्धतः
 - घ) धीरप्रशांतः

नाट्यांगा

टिप्पणी

4. शृंगारानुसारं नायकः कति प्रकारः?
 - क) 7
 - ख) 4
 - ग) 5
 - घ) 8
5. शृङ्गारानुसारं कः प्रकारः नायकः?
 - क) धीरललितः
 - ख) धीरोदत्तः
 - ग) धीरोद्धता
 - घ) शठ
6. कः राज्ञः मित्रम्?
 - क) शकारः
 - ख) चेटः
 - ग) विट्
 - घ) विदुषकः
7. नायकानां कुलप्रकाराः कति?
 - क) 124
 - ख) 144
 - ग) 132
 - घ) 140

8. विश्वनाथानुसारं दूतस्य कति प्रकारः?

क) 5

ख) 8

ग) 3

घ) 2

9. सामान्यगुणाधारिताः नायिका कति प्रकाराः?

क) 2

ख) 3

ग) 8

घ) 5

10. स्वकीया नायिका कति प्रकाराः?

क) 2

ख) 3

ग) 8

घ) 5

भवान् किम् अधिगतम्

- प्रियाः छात्राः, अस्मिन् पाठे वयं नाटकस्य महत्त्वपूर्णभागानाम्, पात्राणां परिचयस्य विषये ज्ञातवन्तः।
- पात्राणां परिचये अस्माभिः ज्ञातं यत् नायकः नायिका च नाटके मुख्यपात्राः सन्ति तथा च अन्ये पात्राः प्रत्यक्षतया परोक्षतया वा नायकस्य वा नायिकायाः वा समर्थकाः सन्ति। नायकः नायिका च मुख्यपात्रत्वम् इति संस्कृतकविभिः अपि स्वीकृतम्।
- नायकस्य धीरोदात्तादिविषये च अन्ये समुचितभेदे च वयं ज्ञातवन्तः। तथा च अस्मिन् पाठे नायिका, स्वकीया, परकीया इत्यादीनां भेदानां विषये ज्ञानं प्राप्तवन्तः।

टिप्पणी

टिप्पणी

पाठांतप्रश्नाः

- संस्कृतादिभाषायाः नाटकेषु रूपकेषु च एतेषां पात्राणां स्वरूपं भवन्तः जानन्ति स्म।

1. कति प्रकाराः नायकाः? तेषां गुणान् अपि लिखत।
2. अन्येषां नायकस्य सहायकपात्राणां विषये चर्चा कुरुत?
3. सामान्यगुणाधारितं नायिकाप्रकारं लिखत?
4. कामवस्थाधारितं नायिकाप्रकारं लिखत।

पाठगत-प्रश्नानि उत्तराणि

6.1

1. (घ)
2. (ग)
3. (क)
4. (ख)
5. (घ)
6. (घ)
7. (ख)
8. (ग)
9. (ख)
10. (ख)